

Els masos a l'edat mitjana. Història i arqueologia

Jordi BOLÒS i MASCLANS

Universitat de Lleida

Introducció: un nom

En les properes pàgines ens aproximarem al mas medieval a partir dels documents escrits i, sobretot, a partir de les fonts arqueològiques. Podem definir el mas, des d'una perspectiva actual, com una casa de pagès, amb les seves dependències (corts, corral, era, cabana), que és, al mateix temps, el centre d'una explotació agrícola, ramadera i, de vegades, fins i tot forestal (VILÀ, 1973, pp. 68-70). A Vilobí d'Onyar, l'any 1337, un mas qualsevol –per exemple el mas Bosc d'Amunt– era format per *domos [...] cum quintana, exita, area et alio honore culto et inculto* situat al voltant; a més, aquest mas tenia, poc o molt lluny, un camp i una honor de terra i de bosc (MARQUÈS, 1985, p. 46). Normalment, la construcció que hi havia al centre d'aquesta explotació restava isolada i separada uns centenars de metres de les altres cases de pagès. Aquells que es dediquen a l'estudi del poblament afirmen que, en principi, perquè hom pugui parlar d'un hàbitat dispers, els masos han d'ésser separats com a mínim uns 150 m, distància a partir de la qual és molt difícil de fer-se un crit per a comunicar-se (ROBERTS, 1996, p. 24). Això ens porta a dir també que, en aquelles terres on predomina un poblament amb uns masos com els descrits, hom pot considerar que hi ha un poblament dispers.

Un cop definit què és allò que ara anomenem un mas, hem de dir que no sempre aquesta paraula “mas” ha tingut el mateix sentit i que, per tant, no sempre aquesta realitat que volem estudiar ha rebut el mateix nom. Com afirmava Marc Bloch fa més de 50 anys, “per a desesperació dels historiadors, els homes no tenen l'hàbitud de canviar de vocabulari cada vegada que canvien de costums” (BLOCH, 1984, p. 30). Així, ens adonem que les paraules més importants que servien per a definir les principals realitats del poblament, en un moment immediatament anterior i posterior a la conquesta franca o a les grans transformacions de l'any 1000, sofriren importants canvis de significat, per tal d'adaptar-se a les noves realitats polítiques i socials de l'època.

Per tant, doncs, en primer lloc, cal recordar que aquesta paraula mas (*mansus*) –mot que ha tingut molt bona salut aquests darrers mil anys– degué entrar als comtats catalans als segles VIII o IX, amb l'arribada dels carolingis. D'altra

banda, com ha mostrat amb gran precisió J. M. Salrach (SALRACH, 1997), els significats del mot “mas” durant els primers segles d’ús d’aquesta paraula al nostre país, foren diversos: unitat fiscal, unitat d’un domini senyorial, explotació agrària o casa pagesa.

Per això, atès que creiem que aquesta mena d’explotació pagesa, isolada, fou força usual –encara que no sempre fos dominant– al llarg de gairebé tota l’edat mitjana (i potser, fins i tot, ja existia en èpoques més antigues), hem de pensar que rebé també altres noms. De vegades es devia anomenar “casa” (*domus*) o de vegades devia rebre el nom de “casal”; més endavant també va rebre el nom d’“hostaldat”. De fet, a Galícia, on no hi hagué influència franca, en lloc de la paraula mas (*mansus*), hom feia servir el mot *casal*, documentat a partir del segle X (PALLARES & PORTELLA, 1975, pp. 110-112); prop de Castèlnou-d’Arri, al Llenguadoc, al segle XII, la paraula *casal* (*casale*) era encara molt més usual que *mas* (*mansus*) (GUIMBAIL, 1987, p. 442); a la Itàlia padana, en canvi, el nom *casale* sembla que era reservat, en època llombarda, per a designar una mena de “vilars” o conjunts de possessions pageses, agrupades i situades en terra recentment desforestada, que no depenien, però, de cap senyor (FUMAGALLI, 1976, p. 29).

El problema, pel que fa als noms, no s’acabà, però, amb el segle XI. De fet, en alguns comtats catalans, per exemple al Rosselló, força després de l’any 1000, una casa situada en un poble apinyat, encara podia rebre el nom de mas (TO, 1993, pp. 159-160). Així doncs, mentre ara podem parlar del mas com a element fonamental i característic del poblament dispers, en llegir els documents escrits de l’edat mitjana alta i central, aquesta perspectiva actual pot ésser –i segurament ha estat– més aviat causa de confusions. Parlem, doncs, de l’hàbitat dispers, que és el tema que ara ens interessa.

Poblament dispers

L’any 994 hi havia un mas de Sunyer (de fet, *maso qui fuit de Suniario*), que era al límit de l’alou de Torderes (Rosselló). Tres testimonis, anomenats Sigfred, Esteve i Altimir, que resseguien els termes d’aquest domini del monestir de Santa Maria d’Arles, passaren pel costat de les parets d’aquest mas, l’envoltaren i arribaren fins al costat d’una perera que en devia dependre i també passaren per la vora del seu femer (MONSALVATJE, 1896, doc. XIV). Aquesta casa, segons la mateixa descripció, era prop d’uns camps i prop de la riera d’una vall. És una de les primeres descripcions, força inequívoca, d’una casa de pagès isolada, situada dins d’un paisatge acuradament descrit, que hem de datar poc abans de l’any 1000. Aquesta casa restava allunyada dels pobles i vilars propers.

La imatge que em faig d’aquest mas rossellonès, que havia estat de Sunyer, és molt semblant de la que em puc fer de qualsevol dels quatre masos de Vilosiu, dos dels quals han estat excavats aquests darrers decennis. Tot i que el paisatge vegetal i el relleu de la plana rossellonesa siguin molt diferents que els que trobem a les falades dels Rasos de Peguera, al Berguedà, possiblement, si haguéssim arribat a un mas de la coma de Vilosiu, al final del segle X, hauríem passat també pel costat de les parets de la casa, pel costat del femer, per uns horts o vergers i pel mig d’uns camps i d’unes vinyes. En aquesta petita vall de Vilosiu, en un pergamí de l’any 980, ja és esmentada l’existència de *quatuor mansos constructos*. Potser hom afirmava que eren construïts per a assenyalar que no eren només una realitat fiscal. El 983 s’esmenten aquests mateixos masos, considerats *masos IIII cum terras et vineas* (BOLÒS, 1996, p. 25).

Per tal d'aclarir conceptes, a continuació parlarem, en primer lloc, del poblament dispers als darrers segles medievals i, després, d'allò que sabem sobre l'"emmasament" o organització de l'espai en masos, procés poc o molt paral·lel a l'encastellament o a l'ensagrerament.

A Vilosiu, contrada situada a uns 1200 m d'altitud, ja en una data molt propera a l'any 1000, trobem uns masos dispersos. Aquesta forma de poblament dispers d'època medieval ha estat estudiada, aquests darrers anys, en relació amb altres llocs, en especial pel que fa a la baixa edat mitjana. Podem assenyalar, en primer lloc, els nombrosos estudis fets sobre les parròquies de la Plana de Vic, on, a partir de la documentació escrita, es féu un acurat estudi dels límits de molts termes parroquials i s'assenyalaren, així mateix, els masos que hi havia en època medieval (alguns dels quals esdevingueren masos rònecs als segles XIV i XV). Podem veure, per exemple, els dedicats a les parròquies de Muntanyola (PLADELASALA, 1952-1954 a), Taradell (PLADEVALL, 1952-1954 a), Santa Eugènia de Berga (PLADEVALL, 1952-1954 b), Riuprimer (PLADELASALA, 1952-1954 b), Granollers de la Plana (PLADELASALA, 1955-1957), Seva (PLADEVALL, 1955-1957), Tona (PLADEVALL, 1958), Sora (PLADEVALL, 1968-1971), etc.

Una altra aportació molt notable al coneixement del poblament a l'edat mitjana central fou l'estudi dels masos de Vilamajor, al Vallès Oriental (AVENTÍN, 1990), amb un acurat mapa intercalat entre les pàgines 46 i 47. En aquest llibre, a més, s'aprofundia, per primer cop, en el coneixement del procés de creació d'aquesta forma de poblament i de repartiment del sòl (estudi complementat en AVENTÍN, 1996). També podem fer esment dels estudis sobre els capbreus d'Osor i de Susqueda (RODRÍGUEZ, 1981), de Vilobí d'Onyar (MARQUES, 1985), de la pabordia d'Aro (SANZ, 1985-1986) o sobre els masos del terme d'Artés, al Bages (BENET, 1990); per desgràcia, però, en cap d'aquests quatre treballs, no s'inclou cap mapa on se situïn els masos documentats.

Jo mateix he estudiat, a partir de la documentació escrita, el poblament dispers a Serrateix, al Baix Berguedà (BOLÒS, 1997), a la parròquia de Sant Vicenç del Sallent, a la Garrotxa (BOLÒS, 1995) i a la vall de Bas (BOLÒS & HURTADO, 1998). Finalment, podem esmentar també els interessants treballs fets sobre la vall d'Hostoles, situada en aquesta mateixa comarca (CANAL & FOCHS, 1992; CANAL, HOMS & CAMPISTOL, 1995).

Aquest conjunt de treballs ja ens delimiten amb força precisió l'espai on predominava, a la baixa edat mitjana, el poblament dispers. Al voltant d'aquesta zona, que va, aproximadament, des del Vallès fins a la Garrotxa i fins al Berguedà o el Bages, s'estenen unes contrades on predominava un poblament semiconcentrat, distribuït en vilars, o ja més agrupat en pobles, on, molt sovint, els masos dispersos existiren només en zones marginals i sols augmentaren en moments en què hi hagué molta població. Pensem, per exemple, en la situació del Rosselló, recentment ben estudiada per A. Catafau (CATAFAU, 1998, p. 81) o, fins i tot, en la situació de la Catalunya Nova, on, com en molts altres països de l'Europa occidental, abans de la crisi del segle XIV, també existí un poblament intercalat més o menys important (ARGILÈS, 1993).

Hem de considerar que dins aquest territori de la Catalunya Vella oriental, si bé sempre hi hagué un poblament dispers poc o molt marginal, no fou sinó a partir d'un cert moment que tota la terra s'organitzà en masos. Tot i que ara no podem pas entrar a fons en aquest tema, cal assenyalar que, segurament, hom hi pot distingir almenys dues etapes en el procés d'aparició dels masos dispersos, en relació amb dues àrees diferenciades. En primer lloc, podríem assenyalar unes zones marginals, terreny privilegiat sempre i arreu per al desenvolupament del

poblament espars. En aquest espai, marginal dins dels termes pobletans (o parroquials) o marginal dins les contrades, lloc abrupte, costerut, emboscats o enaiçats, és on potser ja vers l'any 1000 hauríem trobat un cert desenvolupament d'un poblament repartit en masos, molts dels quals creats de bell nou. Molt sovint era un terreny recentment conquerit al bosc o a l'erm. Els masos de Sunyer, al Rosselló, o de Vilosiu, al Berguedà, podien ésser situats en aquest territori romput i ocupat poc abans de l'any 1000. De fet, al Lluenguadoc, hom ha assenyalat fa poc que el mas, com a forma d'hàbitat dispers, és un símbol d'ocupació dels vessants, dels terrenys situats als límits de la zona actualment forestal (DURAND, 1998, pp. 198-202).

En segon lloc, per contra, a les terres planes del Gironès, del Vallès o del Penedès, on el territori ja feia segles que havia estat ocupat i organitzat, el procés d'"emmasament" fou més tardà, fou afavorit per la classe senyorial i provocà una profunda reorganització de l'espai, com darrerament han demostrat Lluís To i Roland Viader (TO, 1993; VIADER, 1995-1996). Mercè Aventín, al Vallès, veu aquest procés com un seguit d'agregacions de terres a un nucli originari, producte d'establiments, sots-establiments, compres, dots i rompudes, i en relació amb la projecció, per part dels senyors dels segles XI i XII, d'"un esguard fiscalment estructurador" (AVENTÍN, 1996, pp. 164-165). Mentre l'expansió a Vilosiu reflecteix el creixement demogràfic del canvi de mil·lenni (i la importància de l'augment de població a les terres pirinenques de l'època carolíngia), l'aparició dels masos a les planes, com a unitats d'explotació i de cobrament d'una renda, cal relacionar-la més aviat amb el procés de feudalització de la societat. Fins i tot, hom pot assenyalat les repercussions socials que tingué la fragmentació del territori en masos, per exemple en relació amb el desenvolupament de la servitud pagesa (To, 1993).

Construccions

Un dels masos medievals que coneixem més bé és l'anomenat mas "B" de Vilosiu. Era un mas horitzontal; no tenia un pis superior. S'adossava a una gran roca, on recolzaven les bigues. La casa era formada per sis cambres o espais, que devien tenir unes funcions diferenciades. Tres d'aquests espais eren destinats bàsicament a les persones i els tres restants eren sobretot destinats al bestiar (fig. 1).

El nucli més ben construït, de planta bàsicament rectangular, situat a l'est d'una gran roca, era format per dues cambres. En la situada al nord (fig. 1, sector 5), no gaire gran, hem suposat que hi havia un rebost i el celler. En l'altra (sector 4), al sud, era on dormien i menjaven els pagesos que vivien en aquesta casa. La porta d'aquesta estança central era al migdia de la cambra, ran de la roca, i permetia de comunicar-la amb un espai (sector 2), que segurament encara era cobert, bé que ja s'obria al corral exterior.

Aquestes dues cambres centrals de l'habitatge (sectors 4 i 5) eren acabades al cim amb un sostre de bigues, que recolzaven en la roca que hi havia a l'oest i que queien cap a llevant. Per damunt de les bigues, hi havia una coberta de lloses, que hom pogué trobar enfonsada a la cambra del forn (sector 3), que descriurem tot seguit. En un costat de la cambra meridional (sector 4), prop d'una pedra —que no retocaren gaire—, hi havia el foc a terra. Podem suposar que fou fet amb una rotllana de pedres, tal com ha estat trobat en altres jaciments medievals. El fet d'haver estat, aquesta casa, abandonada i reutilitzada durant uns anys, segurament al llarg dels segles XIV i XV, en degué provocar la destrucció.

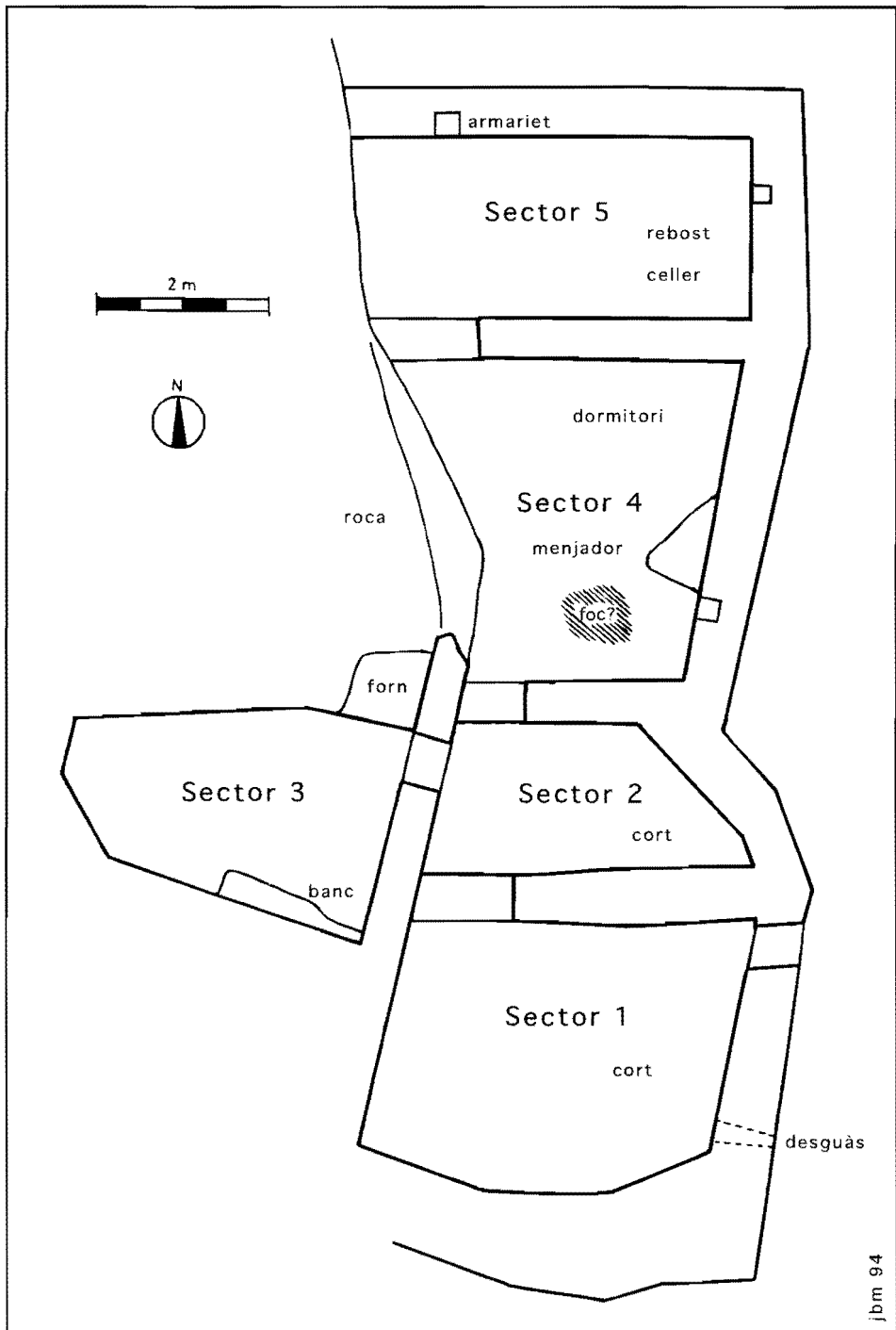

Figura 1
Planta del mas "B" de Vilosiu (municipi de Cercs, Berguedà).

Fora del nucli central, al sud, hi havia aquest espai intermedi entre la zona del bestiar i la zona de les persones (sector 2). Aquest espai, situat davant del menjador-dormitori, permetia de comunicar amb l'habitació del forn, a ponent, i amb el corral, al sud, en bona part descobert i que s'obria a l'exterior per una porteta molt estreta.

En l'habitació on hi havia el forn de pa i un gran banc de pedra (sector 3), es feien feines artesanals i la gent hi jugava (SÁNCHEZ, 1996 a, pp. 103-106). El forn era format per una cambra petita, coberta per una volta feta amb lloses posades a manera de plec de llibre. A sota, com en molts forns moderns, probablement hi havia un dipòsit per a col·locar-hi la llenya. A la cambra de cuita, quan el mas fou abandonat el segle XIV, els pagesos s'hi deixaren algunes peces de terrissa grisa i vidrada —una de les poques trobades d'aquesta mena—, ja aleshores trencades, que restaren esclafades en enfonsar-se el forn.

La cort o corral (sector 1), clos per uns murs fets amb uns materials de més mala qualitat, només devia restar mig cobert, tal com de fet trobem en moltes representacions de l'època (SÁNCHEZ, 1996 b, pp. 141-142). En darrer lloc, uns quants metres més cap al nord-oest d'aquest edifici principal, més enllà d'un caminet que seguia paral·lel al torrent, hi havia una altra construcció, repartida en tres àmbits molt reduïts, destinada segurament també al bestiar.

Els fragments de terrissa, que hom trobà al llarg de les tres campanyes d'excavació que s'hi feren els anys 1984-1986 ens porten a datar aquesta construcció des d'una data propera a l'any 1000, segurament del final del segle X, fins als primers decennis del segle XIV, moment en què es degué produir l'abandonament. Un cop esdevingué un mas rònc, com dèiem ara mateix, fou en part reaprofitat un temps, per a guardar-hi bestiar, i, finalment, és molt probable que es cremés i s'ensorrés.

Podem establir comparacions entre aquest mas i altres construccions semblants que han estat estudiades o excavades aquests darrers anys.

En primer lloc, hem de fer esment de l'anomenat mas "A" de Vilosiu (CASTILLO, 1965). Durant molts anys va ésser l'únic model de mas medieval que teníem. Bàsicament, la seva organització era molt semblant a la del mas "B", tot i que una mica més gran. Hi ha, com en el mas "B", tres espais destinats als homes: un rebost més gran, un menjador-dormitori més petit i una cambra del forn molt més gran, situada a un nivell una mica superior, però a on hom podia accedir directament, des del rebost. D'altra banda, el corral, que al mas "B" era davant, a l'entrada, en aquest cas era situat a dalt, prop del forn. Les corts, que al mas "B" eren en part al sud de l'habitatge i en part a l'altra banda del camí, en aquest mas "A" eren al sud de la casa.

Mercès a les prospeccions fetes els darrers anys al Collsacabra (Osona), s'han descobert alguns masos ròncs, que tenen un interès molt notable (SERRA, 1995-1996; SERRA, 1993). Són uns masos amb unes característiques bàsicament semblants a les dels de Vilosiu. Parlarem de tres d'aquests masos, potser els que, d'acord amb allò publicat, sembla més segur que no foren modificats posteriorment: el de Sa Palomera, el de la Balma de les Roques dels Bugaders i el de la Clota.

Bàsicament, en aquests tres casos, trobem un tipus d'edifici que coincideix amb la mena de construcció que trobàvem al Berguedà. Dos d'ells són situats al costat d'una balma o roca; el tercer, el de la Clota, potser el més gran, ja no cerca la protecció d'un espadat. La Clota era format bàsicament per tres cambres arrellgerades de nord-est a sud-oest (SERRA, 1995-1996). En la tercera cambra, la més occidental, hi havia un forn de pa. En aquest mateix espai, a la banda nord, hom hi ha trobat un armariet buidat a la paret, com els que hi ha als sec-

tors 4 i 5 del mas "B". És, per tant, un esquema distributiu gairebé igual al dels masos de Vilosiu. A part d'aquests tres espais, cal assenyalar l'existència de dos possibles espais més a ponent i d'un tercer al nord, destinats a fer de corts i de corrals. Les parets d'aquests sectors destinats al bestiar eren fetes amb pedres molt poc treballades, tret que hom també pot veure clarament a Vilosiu. A més, davant de la porta principal hi havia una era, un fet que hauria de demostrar la relativa importància que hi tenia l'agricultura.

Les restes del mas de Sa Palomera tenen una planta rectangular (SERRA, 1995-1996). Fan uns 11,5 m de llarg per 4 m d'ample i queden bàsicament repartides en tres cambres. A més, cap a l'est, hi havia un quart espai. Tot restava a sota d'una balma. Les parets tenien un gruix de 70 cm i, actualment, es conserven en una alçada d'1,5 m. A la part superior del mur, hi ha tres forats, un per a cada cambra, que fan d'uns 20 a uns 45 cm de costat i que permetien de comunicar l'interior, fosc i fumós, amb l'exterior. La descoberta d'aquest sistema de ventilació i de sortida del fum ens permet de confirmar, com ja havíem suposat (fig. 2), que el mas "B" de Vilosiu fou un mas sense finestres o obertures grans.

Les restes de l'antic mas de la Balma de les Roques dels Bugaders són situades dins d'una balma (SERRA, 1995-1996). La casa de pagès era formada bàsicament per tres cambres. En aquest cas no són situades arrencades sota la roca, com a Sa Palomera, ans en trobem dues de col·locades sota l'abric rocós i una de tercera situada al davant de la cambra principal, en bona part fora de la protecció de la balma. Aquesta tercera cambra s'acaba, però, a l'extrem sud-est, amb una gran roca.

De masos com aquests en podríem esmentar d'altres exemples, com el petit mas de la Creu de Pedra (Solsonès), el del Collet Alt de Cal Galzeran (Solsonès),

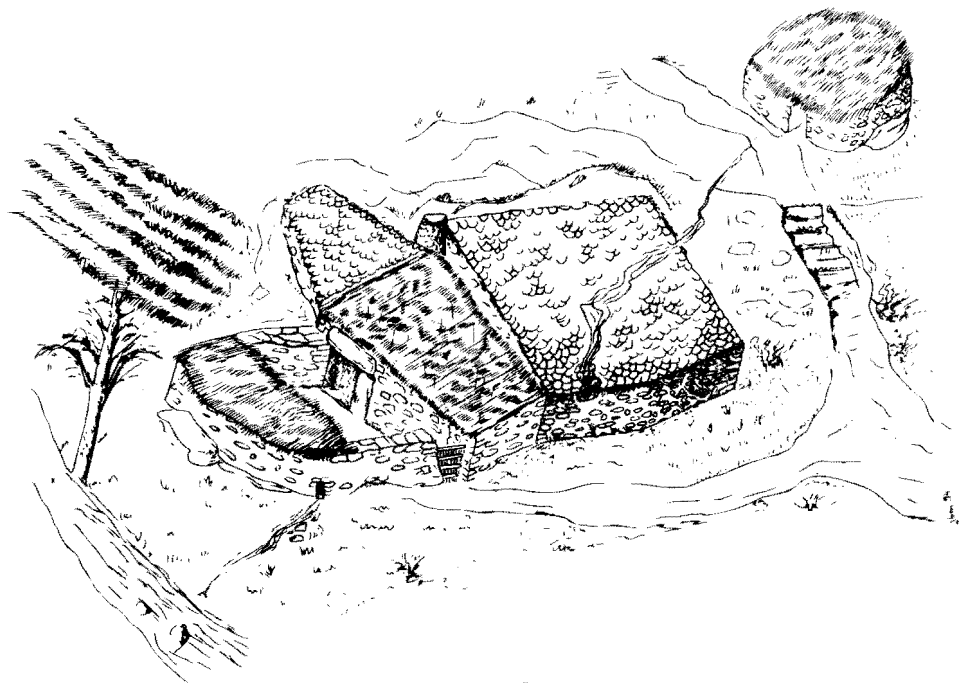

Figura 2
Reconstrucció ideal del mas "B" de Vilosiu.

els masos apinyats de Milany (Ripollès), etc. Tots aquests masos foren fets en la mateixa època i corresponen a un mateix model d'habitatge de pagès pobre. Tots són horitzontals, bé que alguns siguin una mica més grans que els altres (així, alguns només tenen una cambra per a les persones i d'altres en tenen tres). De fet, com veurem més endavant, podrien correspondre, efectivament, a un mas dels segles X, XI o XII; podrien ésser una borda del segle XII o també podrien ésser, fins i tot, una masoveria del segle XIII. Per a entendre les característiques d'aquests masos, cal parlar de l'economia i de la societat d'aquesta època, com farem tot seguit.

Abans, però, cal assenyalar que a partir del segle XII i sobretot al llarg del segle XIII, hom començà a fer un nou tipus de mas, que coneixem molt menys (BOLÒS, 1998, pp. 44-46). En podria ésser una mostra el mas de Matacans (Artés, Bages), que tenia una planta trapezoidal (els seus costats feien 13, 12, 16 i 11,5 m). Era format per un rebedor i per tres cambres. Els murs eren bastits amb pedres més treballades i més ben col·locades que en els masos altomedievals. La porta d'accés era a la façana meridional. Ha estat datat al segle XIII. Sembla que fou bastit sobre un mas anterior, de l'alta edat mitjana —entre els segles IX i XII—, i sobre les restes d'una *villa* romana (DAURA et alii, 1995, pp. 205-208).

El mas de Serra-sanç (Bages) potser era un altre mas amb unes característiques semblants. Tenia una planta quadrangular. En podem destacar tres aspectes: la seva porta era a la banda sud; la finestra era al costat oposat —no tenia, per tant, espitlleres— i era fet amb carreus ja ben escairats. És molt possible que ja fos un mas vertical i ja tingués un trespol i un pis al damunt (BOLÒS, 1998). Creiem que pot ésser datat al segle XIII.

Economia i masos

És lògic que ens plantegem, com s'ha fet en molts dels treballs dedicats a estudiar el mas català, si hi ha una relació especial entre una forma de poblament dispers i l'economia del territori.

Com hem assenyalat, trobem els masos isolats sobretot en terres lleugerament muntanyoses, tot i que això no impedeix que també n'hi hagi en terres més planes. D'altra banda, els productes que permetien l'alimentació dels pagesos d'aquests masos eren molt diversificats: provenien de l'agricultura, de la ramaderia i, de vegades, del bosc. A la baixa edat mitjana els censos que hom pagava al senyor per gaudir de l'usdefruit dels masos reflecteixen aquesta diversitat. Els masos de Vilosiu lliuraven civada, vi, pernills, gallines i un espatllar. A Serrateix (Berguedà), donaven blat, civada i ordi, més ovelles, cabres i un espatllar de bou i, encara, delme de formatges, ous, llana, cabrits, porcells i polls. A les Preses (la Garrotxa), lliuraven ordi i forment, raïms, faves, gallines, ous, pernills i herba. Al mas Badia, del Salient, en aquesta mateixa comarca, els pagesos gairebé només pagaven una renda en fusta treballada. Els masos de Vilobí d'Onyar (la Selva), lliuraven ordi, gallines i ous, drets sobre les pastures, i, alguns, també oques, pernills (normalment en metàl·lic) o glans. A Sant Esteve de Tordera (Maresme), el 1183, donaven cereals, pernills, moltons, gallines, sous per un porc, etc.; fins i tot, els pagesos tenien dret de caçar amb paranys i armes (BOLÒS, 1995, pp. 219-230). Tot això ens confirma una gran diversitat en les fonts de proveïment d'aliments dels pagesos que vivien en aquestes explotacions agrícoles.

De fet, els resultats derivats de l'estudi dels ossos animals trobats a Vilosiu, i que podem datar sobretot als segles XII i XIII, ens permeten també de valorar la importància, en aquest moment, de la ramaderia. Sabem, per exemple, que el 70,54% dels ossos eren d'ovelles i cabres, el 15,10% eren de porcs i el 7,91% eren de bovins. També hi havia ossos de galls i gallines i d'alguns animals salvatges, com el cérvol i la guineu. La importància que hi tenien les ovelles fa pensar, fins i tot, que possiblement els pagesos d'aquest mas "B" de Vilosiu tenien, a part de les que posseïen en propietat, un grup d'ovelles arrendades en règim de parceria (NADAL, 1996, pp. 115-116).

Ha estat proposat que el pas d'una economia on la ramaderia tenia un paper fonamental a una economia bàsicament agrícola degué provocar l'aparició del mas vertical, amb unes golfes, on hi devia haver el graner per guardar els cereals (SERRA, 1993, pp. 471-472). Aquest canvi es degué produir als segles XII i XIII, ran de l'"emergència d'una agricultura extensiva cerealística". D'una banda, cal dir que és cert que, als masos verticals, de vegades –almenys en època moderna–, es reservava part del pis superior per a graner. D'altra banda, però, creiem que, al nostre país, els segles XII i XIII, si bé foren una època d'expansió de l'agricultura, ho foren gràcies sobretot a l'ocupació de terres marginals. I, certament, en aquestes terres marginals, la importància de la ramaderia continuà essent molt gran i, segurament, la perduració de la seva importància relativa –en comparació amb l'agricultura– fou l'única manera d'intentar equilibrar un presupost familiar pagès molt sovint deficitari. Amb tot, és cert que és un tema que cal estudiar més.

Sigui com sigui, nosaltres més aviat creiem que cal cercar les motivacions del canvi de les formes dels habitatges, produït cap al segle XIII, en les profundes transformacions esdevingudes a la societat pagesa al llarg dels segles medievals.

Societat i masos

L'any 1300, a la parròquia del Sallent –i en moltes altres parròquies de la Catalunya Vella– hauríem trobat uns pagesos que vivien en masos, d'altres que vivien en bordes i finalment d'altres que habitaven en masoveries (BOLÒS, 1995). Com hem vist, la creació i la consolidació dels masos dispersos, centre d'una explotació i unitat de cobrament d'unes rendes, sembla que no va ser igual a les terres més de muntanya i a les terres més de plana; a les terres més marginals i a les terres conreades i habitades des de temps molt antic. Sigui com sigui, a la llarga, alguns d'aquest primers pagesos acabaren tenint un pes molt important dins la comunitat pobletana.

L'aparició de les bordes no planteja tants problemes. Quasi totes foren creades de bell nou cap al segle XII. Generalment eren petites, situades en àrees marginals dins del terme, però amb un nucli compacte. Tot i que el pagès, per tenir la borda hagués de pagar un cens directament al senyor, la mida d'aquesta explotació feia que els pagesos borders sovint haguessin de rebre en sots-establiment terres dels pagesos més opulents, més rics en terres. Ni que fos per algunes peces de terra poc importants, això suposava la creació d'un lligam de dependència entre els borders i els pagesos grassos, de vegades augmentat, a més, si els possessors de les bordes havien de treballar com a jornalers fora de llur explotació. En relació amb els masovers, el lligam encara era més fort. Tenien totes llurs masoveries com a sots-establiment concedit per un pagès ric. Les masoveries, que creiem que es difongueren al segle XIII –com ho confirmen nombrosos

documents (To, 1993, p. 167)—, suposaren l'aparició d'un pagès que, per la casa i per totes les seves terres, no sols pagava al senyor ans també lliurava un cens a un altre pagès molt més ric.

L'aparició d'aquestes diferències s'esdevingué als segles XII i XIII; com és prou sabut encara, en alguns casos, s'agreguaren al segle XIV. Aquest enriquiment dels pagesos grassos va anar lligat al fet de poder disposar de moltes terres, treballades per ells o bé cedides en sots-establiment a tercers; de disposar de diverses explotacions (per exemple de diferents masos rònecs) o bé de tenir molt bestiar, cedit en un contracte de parceria per part, per exemple, d'algun habitant de la vila o ciutat (RENDU, 1991). D'altra banda, tot i les divergències evidents que fàcilment hom pot veure, també podem assenyalar l'existència d'un cert paral·lelisme entre la relació que s'establia en el cas dels pagesos grassos i "llurs" masovers, i la que hi havia, als "casals" pirinencs, entre la família cap del casal (*caput*) i les famílies dels homes que restaven subordinats (*membris*) a aquest cap (CURSENTE, 1997). Al món dels masos, aquestes diferències econòmiques i socials lògicament també degueren restar reflectides en les formes dels habitatges. L'enriquiment dels pagesos més rics degué motivar que llurs habitatges es diferenciessin clarament dels dels restants pagesos i s'assemblessin als dels membres de la petita noblesa.

Un habitatge habitat

Les excavacions són una bona manera d'aproximar-nos a l'espai on vivia la gent a l'edat mitjana. Podem trepitjar el mateix sòl per on caminaven fa mil anys, podem tocar les parets de les cases on vivien, podem agafar les peces de terrissa que feien servir per a coure els aliments, etc. Així, tenim la impressió que hem superat l'allunyament de la realitat quotidiana, impressió ben pròpia d'alguns documents de l'alta edat mitjana, de vegades molt formularis. Amb tot, hem de tenir present que aquesta informació també és limitada. Així com els historiadors de l'art ens expliquen que la impressió que tindríem si entréssim en una església romànica a l'edat mitjana seria molt diferent de la que en tenim ara (restaurada i amb els murs nus), també hem de pensar que passa una mica el mateix en entrar en una casa de pagès de fa uns mil anys: sense, però, fusta, ni mobles, sense roba ni pells, sense olors ni pudors.

Creiem que els inventaris fets al final de l'edat mitjana poden ésser un bon complement de la informació que ens donen les excavacions arqueològiques, de cara a saber com eren els habitatges medievals. Certament, no podrem saber les olors i les pudors que hi havia, però sí que ens permetran de saber moltes més coses sobre l'espai on vivia la gent cada dia.

Si, per exemple, agafem un inventari d'una casa de pagès del lloc de Gréixer, a l'Alt Berguedà (BOLÒS & SÁNCHEZ, 1996), trobem que s'esmenten, cambrà rere cambrà, tots els objectes que hi havia. Hi trobem, si fa no fa, un 13% d'objectes de terrissa, un 0,5% d'objectes de pedra i un 22% d'atuell de metall. La resta són un 25,5% d'objectes de fusta i un 17,5% de robes i pells, que molt probablement no hauran deixat cap rastre en el jaciment, ja que s'hauran destruït al llarg dels segles d'abandonament, soterrats o cremats.

L'any 1351, per exemple, en un mas de Gréixer (Berguedà) força proper a Vilosiu i, igualment, no gaire ric, hi havia un matalàs, uns sacs de llit, uns llençols, unes flaçades, uns coixins; tot plegat cobert amb uns cobrellits de pell. Al voltant del foc, hi havia peroles, calderes, olles, paelles, gerrets, morters,

talladors, escudelles, servidores, conques. Molts d'aquests objectes eren de fusta: els talladors, les servidores, les conques i àdhuc els morters. Les formes dels plats i de les culleres de fusta trobats en un habitatge situat al costat del llac de Paladru (a la Borgonya) són molt semblants a les dels atuells que hauríem trobat en qualsevol casa de pagès medieval catalana (COLARDELLE & VERDEL, 1993, p. 50). Al costat d'això, hi havia mobles, com un escon, unes taules, uns bancs, taulells, caixes, i una pastera. També hi hauríem trobat eines per a treballar els camps, com falçs, aixades, aixadells, cànecs, podadores, destrals, garbells, cabassos i un jou o unes esquelles per als animals. A més, hi havia botes, tines, vaixelles i folladores, per al vi. Si ens fixem en les eines representades en la pintura i l'escultura d'època romànica i gòtica, trobarem que hi ha pintats o esculpits molts d'aquests atuells (SÁNCHEZ, 1996 b, pp. 138-139; OCAÑA, 1998). També hi havia, en aquesta casa de pagès de Gréixer, un torn de llana, pintes per a pentinar, troques d'estam i altres objectes relacionats amb la llana. Finalment, d'una manera una mica sorprenent, hi havia també una espasa, una llança, una ballesta i un escut. Fins i tot, aquests inventaris ens permeten de saber que alguns dels habitants que vivien en aquest mas portaven calces, un jubet, una gonella, una gramalla amb caperó i pells (BOLÒS & SÁNCHEZ, 1996).

El mas Quintila de Vilosiu en vigílies de la crisi

Si relacionem els resultats obtinguts a les excavacions amb allò que diuen els documents escrits i amb allò que trobem a les fonts iconogràfiques (SÁNCHEZ, 1996 b), podem anar, doncs, una mica més enllà en el coneixement de la vida en un mas medieval. Podem suposar que el mas "B" de Vilosiu, que, segons un document de l'any 1125, s'anomenava probablement mas de Quintila, era situat al costat d'uns camps, d'unes vinyes, d'algun fruiter, d'uns horts (BOLÒS & SERRA, 1996). Pel seu costat passava un camí, que separava la construcció principal d'aquest mas, de les corts. De fora estant, hauríem vist una casa de pedra, potser coberta d'algun tipus d'arrebossat de calç. A l'esquerra, entre el corral i el torrent, hi havia el femer. La major part de la coberta de l'habitatge era de lloses. A la paret de la casa només hi havia una petita obertura al costat de la coberta, per on sortia el fum (fig. 2). Això feia que l'interior de la casa fos un lloc fosc i fumós. A la banda del torrent, hi havia un corral, tancat per un mur de pedres i en part cobert. En aquest corral hi havia un petit ramat d'ovelles i de cabres. Aquest espai era, com reflecteixen algunes pintures i miniatures, on, per exemple, es devien munyir les cabres (SÁNCHEZ, 1996 b, p. 138) o es devien xollar les ovelles.

Per a entrar a l'habitatge, hem de travessar aquest clos i entrar en un espai cobert, on hi havia algunes eines i, a la dreta, un ase. La porta principal, formada per un muntant i una gran llinda, monolítica, permetia d'accedir a l'interior. L'habitació principal restava repartida en tres espais. Al davant, en la part on el sostre era més alt, hi havia una taula, amb un banc a cada banda. Damunt la taula hi havia alguns plats de fusta i tres escudelles o bols. Entrant, a mà dreta, en la part baixa de la cambra, hi havia el foc a terra, al costat d'una pedra grossa. D'uns clemàstecs penjava una caldera, col·locada damunt del foc. L'espai de la llar restava limitat per un escon i per un taulell. Més enllà, també a la dreta, hi havia un parell de caixes i unes pells que tapaven uns matalassos, que servien de llit on dormia la gent. Per damunt d'una de les caixes hi havia tot de roba, una gonella i unes pells. Al fons d'aquesta cambra, s'obria una porteta que permetia

d'accedir a una altra cambra, on penjava carnsalada i on hi havia olles, diverses bótes i alguna tina, a part de diverses eines. En sortir per la porta principal, coberta com hem dit per una gran llinda, hauríem pogut entrar, a mà dreta, a una cambra on hi havia el forn, amb un banc, alguna caixa, molta llana, un torn per a filar i troques. El forn era, com alguns dels representats en miniatures medievals (SÁNCHEZ, 1996 b, p. 143), format per dues cambres, una per a coure el pa i l'altra per a guardar la llenya. També hi havia la pastera. Per damunt del banc de pedra hi havia un joc, fet també de pedra, un molí manual i diversos objectes de fusta.

El paisatge general de la coma de Vilosiu devia ésser molt diferent de l'actual. Molt probablement, tot el vessant solcat pel torrent devia ésser cobert de molts pocs pins. Gairebé tot devia ésser un prat, esquitxat per alguna mata de roures, potser per algun pi i per alguna boixeda. Segurament, allà on hi havia més bosc era en els indrets més abruptes, com l'extrem inferior de la vall, on sembla que hi havia el mas de la Rovira. Cap a la part alta, fa més de trenta anys, hom va trobar restes d'un vilatge de pastors, datat als segles XII i XIII, i anomenat la Jaça (RIU, 1989, p. 56). Enmig d'aquest conjunt de prats, hi havia unes clapes de conreu, camps inclinats i, en algun cas, lleugerament feixats, dividits per marges, no gaire alts, fets potser amb alguna pedra grossa, tal com ha estat assenyalat al Barcelonès (PALET, 1997). La distància entre els quatre masos que ocupaven aquesta fondalada era d'entre 200 i 400 m. Això ens ha de fer adonar que, tot i tractar-se d'un poblament dispers, era una xarxa força atapeïda de construccions. Si bé no es podien potser parlar –fent crits– d'un mas a l'altre, sí que, amb una correguda, podien comunicar-se i, si convenia, ajudar-se.

Cloenda

La valoració de les relacions que hi ha entre els que fan història a partir de la documentació escrita i aquells que només treballen les fonts arqueològiques és un tema que trobem sovint tractat en la bibliografia recent. U. Broccoli, en el seu llibre sobre l'arqueologia medieval italiana, hi dedica unes pàgines (BROCCOLI, 1986, pp. 51-52). Aquest tema també, de fet, fou l'eix central d'un polèmic llibre coordinat per M. Barceló i publicat fa deu anys (BARCELÓ, 1988). Un congrés fet en terres occitanes, l'any 1990, tingué com a centre la relació entre historiadors i arqueòlegs (GOUZY, 1992); s'hi feren aportacions per part de J. M. Pesez, M. Bourin, J. C. Helas, etc. D. Austin afirma, encara més recentment, que “el debat entre la història documental i l'arqueològica és més un monòleg que no pas un diàleg.” (AUSTIN, 1997, p. 13). Podríem ampliar molt el nombre de referències sobre aquest tema.

De fet, ens podem adonar que, en l'estudi del poblament, és allà on es veu més clarament l'interès i la necessitat que hi hagi una col·laboració estreta entre arqueòlegs i documentalistes, com afirmen M. Ginatempo i A. Giorgi, en un recent article publicat a la revista *Archeologia Medievale* (GINATEMPO & GIORGI, 1996). D'altra banda, també és ben palesa la necessitat de planificar la realització de recerques, a partir de les fonts escrites i de les fonts arqueològiques, que portin, per exemple, al coneixement, d'una banda, de l'evolució de les formes de les cases esparses, sobretot als segles XIII-XV, i, d'altra banda, al coneixement de l'evolució del parcel·lari rural.

Amb l'excavació del mas “B” de Vilosiu vàrem voler fer una petita aportació al coneixement del poblament dispers a Catalunya. Cal reconèixer, però, que

aquest mas i la major part dels altres masos estudiats arqueològicament corresponen a habitatges situats en indrets marginals. Això té molta importància. Com hem dit, al segle XII i sobretot al segle XIII, es degué produir una diferenciació entre els edificis d'explotacions que prosperaven –edificis que pogueren ésser fets de bell nou– i les construccions dels masos pobres, que només permetien sobreviure els pagesos que hi vivien (si no s'endeutaven progressivament). Aquests darrers eren masos situats en terres rostes, masos bastits en zones marginals dins del terme, masos que pagaven fortes rendes, on el marge entre les entrades i les sortides (les despeses més la sostracció senyorial) era molt reduït. L'existència d'alguns caps de bestiar –sovint tinguts per a un tercer– era un petit complement, però no suficient per a sortir de la misèria.

Així doncs, la major part dels masos que hem esmentat més amunt eren masos d'aquest tipus primerenc o pobre. Només algun, com el de Matacans (Bages), construït cap al segle XIII, era d'un altre tipus. I, aquest tipus de mas encara és poc conegut. Tot i que imita la casa forta de la petita noblesa, no l'hem pas de confondre amb els habitatges fortificats (amb vall, muralles, espitlleres i merlets) dels cavallers, membres de la noblesa baixa, fets sovint encara en època romànica (BOLÒS, 1998, pp. 35-37). Per desgràcia, la major part d'aquests masos dels pagesos grassos foren habitats després de la Pesta Negra, i encara als segles moderns i contemporanis. Això ha motivat que hagin estat molt més transformats, fet que en dificulta el coneixement. És un tema que caldrà estudiar.

Un altre aspecte on la suma d'aquestes dues disciplines, la història dels documents escrits i l'arqueologia, podria ésser molt profitosa és, per exemple, la realització d'un minuciós i difícil –bé que no impossible– estudi sobre el parcel·lari de les terres, de cara a descobrir com restà afectat un possible parcel·lari altomedieval per a la creació dels masos. Tot i que l'estudi del parcel·lari rural és un aspecte gairebé inèdit al nostre país, són prou coneguts els avenços que hi ha hagut en aquest sentit, sobretot a l'Europa atlàntica, els quals han permès d'obtenir notables coneixements sobre el paisatge i sobre la societat en aquests països. Amb una metodologia adequada, estem segurs que hom podria arribar a descobrir, tal com s'ha fet a Anglaterra (ASTON, 1985, pp. 120-137) i en altres països europeus, l'existència de canvis notables en la forma dels camps, fruit de l'existència de canvis en la societat, l'economia o la tradició dels pobladors, dels pagesos o dels senyors.

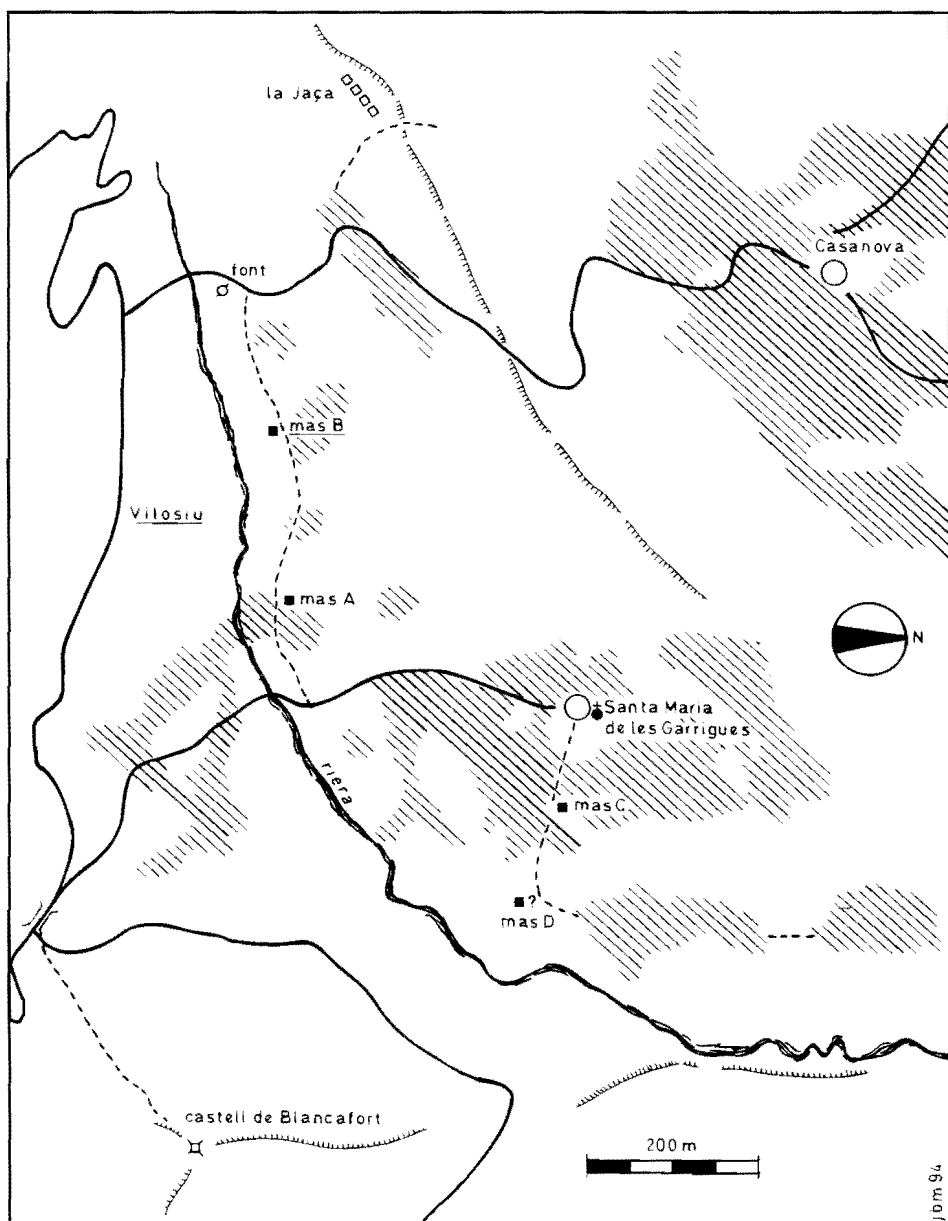

Figura 3

La vall de Vilosiu (municipi de Cercs, Berguedà). S'hi situen els quatre masos rònecs (dos dels quals han estat excavats) i l'indret on hi havia l'església de Santa Maria. La zona ratllada correspon a les terres de conreu.

Bibliografia

- ARGILÈS, C. (1993); Paisatge, societat i organització del territori a Rocallaura (Urgell) al segle XV, *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'edat mitjana*, (Bolòs, J., ed.), Espai/Temps, 17, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 83-114.
- ASTON, M. (1985); *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology in Local Studies*, Londres.
- AUSTIN, D. (199); The "proper study" of medieval archaeology, *From the Baltic to the Black Sea. Studies in Medieval Archaeology*, (Austin, D. & Alcock, L., eds.), Routledge, Londres, pp. 9-42.
- AVENTÍN, M. (1990); *Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*, AUSA, Sabadell.
- AVENTÍN, M. (1996); *La societat rural a Catalunya en temps feudals. Vallès Oriental, segles XIII-XVI*, Columna, Barcelona.
- BARCELÓ, M., ed. (1988); *Arqueologia medieval. En las afueras del «medievalismo»*, Crítica, Barcelona.
- BENET, A. (1990); Artés. Dels orígens al segle XVI, *Artés. Societat i economia d'un poble de la Catalunya Central*, (Benet, A. & Ferrer, L.), Artés.
- BLOCH, M. (1984); *Apologia de la Història*, Empúries, Barcelona.
- BOLÒS, J. (1991); L'hàbitat dispers a la Catalunya medieval, *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 261-268.
- BOLÒS, J. (1995); *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*, Curial, Barcelona.
- BOLÒS, J. (1996); Algunes dades documentals, *Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-1986)*, (Bolòs, J. ed.), Espai/Temps, 26, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 23-26.
- BOLÒS, J. (1997 a); El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana, *Territori i Societat a l'edat mitjana. Història, arqueologia, documentació*, I, Lleida, pp. 41-82.
- BOLÒS, J. (1997 b); Paisatge històric i societat. Un exemple: Serrateix a l'edat mitjana, *XXXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Cardona, 22 i 23 d'octubre de 1994*, I, Cardona, pp. 295-311.
- BOLÒS, J. (1998); L'Arquitectura civil i militar i l'arqueologia, *Catalunya Romànica*, XXVII, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 19-62.
- BOLÒS, J. & HURTADO, V. (1998); *Atlas del Comtat de Besalú (785-988)*, Dalmau Editor, Barcelona.
- BOLÒS, J. & SÁNCHEZ, I. (1996); Allò que l'excavació no ens ha permès de conèixer, *Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà)*, (Bolòs, J., ed.), Espai/Temps, 26, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 125-132.
- BOLÒS, J. & SERRA, A. (1996); Un paisatge. Unes explotacions agro-pecuàries, *Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà)*, (Bolòs, J., ed.), Espai/Temps, 26, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 27-32.
- BROCCOLI, U. (1986); *Archeologia e Medioevo. Il punto sull'archeologia medievale italiana*, Laterza, Roma-Bari.
- CANAL, J. & FOCHS, C. (1992); La sagrera de Sant Feliu de Pallarols, *Annals 1990-1991*, Patronat d'estudis històrics d'Olot i comarca, Olot, pp. 19-91.

CANAL, J., HOMS, M. & CAMPISTOL, J. (1995); La senyoria d'Hostoles, segles XIII a XV [mapa], *Atlas d'Història de Catalunya*, (Hurtado, V. & Mestre, J., eds.), Edicions 62, Barcelona, p. 135.

CASTILLO, A. del (1965); El manso medieval A de Vilosiu, *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, I, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 219-228.

CATAFAU, A. (1998); *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (Xe-XVe siècles)*, Trabucaire-Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà.

COLARDELLE, M. & VERDEL, E. (1993); *Chevaliers-paysans de l'an mil au lac de Paladru*, Editions Errance, París.

CURSENTE, B. (1997); Maisons dominantes et morphogenèse du village pyrénéen, *Les villages pyrénéens du Moyen Âge à nos jours. L'habitat et l'eau*, Tolosa, p. 22 (dels resums).

DAURA, A., GALOBART, J. & PIÑERO, J. (1995); *L'arqueologia al Bages*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa.

DURAND, A. (1998); *Les paysages médiévaux du Languedoc (Xe-XIIe siècles)*, Presses Universitaires du Mirail, Tolosa.

FUMAGALLI, V. (1976); *Terra e società nell'Italia padana. I Secoli IX e X*, Einaudi, Torí.

GINATEMPO, M. & GIORGI, A. (1996); Le fonti documentarie per la storia degli insediamenti medievali in Toscana, *Archeologia Medievale*, XXIII, Florència, pp. 7-52.

GOUZY, N., ed. (1992); *Historiens et Archéologues. 28 août - 1er septembre 1990*, Heresis 1991, Berna.

GUIMBAIL, R. (1987); Les hommes et la terre dans une commanderie du Lauragais: Puyssoubert (Pexiora) du XIIe au début du XVIe siècle, *Annales du Midi*, 180, Tolosa, pp. 429-452.

MARQUÈS, J. M. (1985); Vilobí d'Onyar a través del capbreu d'en Ramon Malars, *Estudis d'Història Agrària*, 5, Barcelona, pp. 27-52.

MONSALVATJE, F. (1896); *Monasterio de Santa María de Arles*, Noticias Históricas, VII, Olot.

NADAL, J. (1996); Estudi de les restes faunístiques, *Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-1986)*, (Bolòs, J., ed.), Espai/Temps, 26, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 107-117.

OCAÑA, M. (1998); *El món agrari i els cicles agrícoles a la Catalunya Vella (segles IX-XIII)*, Publicacions Universitat de Barcelona, Barcelona.

PALET, J. M. (1997); *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval, segles II-I a.C. - X-X d.C.*, Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona, 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.

PALLARES, M. C. & PORTELA, E. (1975); Aproximación al estudio de las explotaciones agrarias en Galicia en los siglos IX-XII, *Actas de las I Jornadas de Metodología aplicada de las Ciencias Históricas. II. Historia Medieval*, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, pp. 95-113.

PLADELASALA, J. (1952-1954 a); La parròquia de Muntanyola, *Ausa*, I, Vic, pp. 153-157.

PLADELASALA, J. (1952-1954 b); Parroquias vicenses. Riuprimer, *Ausa*, I, Vic, pp. 390-396.

- PLADELASALA, J. (1955-1957); Granollers de la Plana, *Ausa*, II, Vic, pp. 53-62.
- PLADEVALL, A. (1952-1954 a); Parròquia de Sant Genís de Taradell, *Ausa*, I, Vic, pp. 346-352.
- PLADEVALL, A. (1952-1954 b); Parroquia de Santa Eugenia de Berga, *Ausa*, I, Vic, pp. 436-443.
- PLADEVALL, A. (1955-1957); Parroquia de Santa María de Seva, *Ausa*, II, Vic, pp. 199-207.
- PLADEVALL, A. (1958); La parroquia de San Andrés de Tona y su sufraganea de San Cugat de Gavadons, *Ausa*, 23, pp. 4-15.
- PLADEVALL, A. (1968-1971); La parròquia de Sant Pere de Sora, *Ausa*, VI, Vic, pp. 63-81.
- RENDU, C. (1991); Un aperçu de l'économie cerdane à la fin du XIIIe siècle, *Ceretania*, 1, Puigcerdà, pp. 85-106.
- RIU, M. (1989); *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona.
- ROBERTS, B. K. (1996); *Landscapes of Settlement. Prehistory to the Present*, Routledge, Londres.
- RODRÍGUEZ, J. M. (1981); El capbreu d'Osor i Susqueda, *Estudi General*, 1, Girona, pp. 109-112.
- SALRACH, J. M. (1997); Mas prefeudal i mas feudal, *Territori i Societat a l'edat mitjana. Història, arqueologia, documentació*, I, Lleida, pp. 13-40.
- SÁNCHEZ, I. (1996 a); Llosa amb incisions trobada al sector 3. Un joc?, *Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà)*, (Bolòs, J., ed.), Espai/Temps, 26, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 103-106.
- SÁNCHEZ, I. (1996 b); Les cases de pagès en l'art medieval. Una aproximació, *Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà)*, (Bolòs, J., ed.), Espai/Temps, 26, Universitat de Lleida, Lleida, pp. 133-145.
- SANZ, A. (1988); La pabordia d'Aro de la catedral de Girona, 1180-1343, *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*, 5-6, Girona, pp. 419-436.
- SERRA, A. (1993); Análisis de la distribución espacial en la subcomarca del Collsacabra: Tavertet y Sorerols (Osona) en los siglos X-XV, *IV Congrés d'Arqueologia Medieval espanyola*, II, Alacant, pp. 467-483.
- SERRA, A. (1995-1996); Evolució tipològica del mas a Tavertet (segles X-XV). Resultats de les campanyes de prospeccions, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 16-17, Barcelona, pp. 245-265.
- TO, L. (1993); Le mas catalan du XIIe siècle: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie, *Cahiers de civilisation médiévale*, 142, Poitiers, pp. 151-177.
- VIADER, R. (1995-1996); Autour d'une pratique juridique: les contrats agraires des archives capitulaires de Barcelone (XIe-XIIIe siècle), *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 147-165.
- VILÀ, J. (1973); *El món rural a Catalunya*, Curial, Barcelona.